

О. М. Гальченко

канд. іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

С. В. Зінченко

канд. іст. наук

*Національний музей у Львові
імені Андрея Шептицького*

ОЗДОБЛЕННЯ ОПРАВ РУКОПИСНИХ ЄВАНГЕЛІЙ XVI ст.

Представлено короткий огляд видів оздоблення, що зустрічаються на рукописних Євангеліях XVI ст. При аналізі оправ автори спиралися на фонди трьох найбільших рукописних збірок України: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України та Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Статистичний аналіз списків Євангелій із зазначених зібрань показав, що відсоток первинних оправ досить незначний. Автори детально зупиняються на причинах, що це пояснюють. Основна увага була приділена видам та характеру оздоблення, яке застосовувалося при оправленні та переоправленні рукописних Євангелій XVI ст.

Перші спроби вивчення оправ давніх писемних пам'яток в Україні припадають на пореволюційні та 30-ті роки XX ст.¹, але цілеспрямованими дослідженнями вони не стали, хоча окремі студії в цьому напрямі мали місце впродовж століття². Активне дослідження оправ середньовічних кирилических книг, зокрема й українських, починається наприкінці XX ст.³

Переважно більшість давніх рукописних книг, що дійшли до сьогодення, становлять книги богослужбні. Чільне місце серед них займають Євангелія, які були найбільш розповсюдженими богослужбними книгами на Русі⁴. Вони мали бути в кожній церкві; без них не обходилося жодне богослужіння: читання Євангелій

входить у літургії, утрени, богослужіння Царських часів і деякі ін. Окрім часу читання, Євангеліє завжди знаходиться у вітварі на престолі, через що й отримало назву «напрестольне Євангеліє». Враховуючи значення і роль, яку воно відігравало в літургійному богослужінні, та місце, яке Євангеліє посідало при церковній відправі, до виготовлення та оправлення напрестольних Євангелій завжди ставилися з великою відповідальністю. Зазвичай, саме напрестольні Євангелія «одягали» в урочисті шати (оклади виконувалися з золота або срібла).

Євангелія, поряд з Апостолом та Псалтиром, широко використовувалися і поза межами церкви – для домашнього читання та навчання грамоті. Вони оздоблювалися скромніше, але не менш ошатно, – у шкіряні оправи зі сліпим і/або золотим тисненням.

Аналіз оправ рукописних Євангелій XVI ст. з трьох найбільших рукописних збірок України: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (ЛННБ) та Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (НМЛ) показав, що Євангелія посідають чільне місце в цих зібраннях (див. табл.).

Таблиця. Кількісний склад рукописних Євангелій XVI ст. у фондах найбільших книгосховищ України.

Статистичні дані стосовно наявності Євангелій у книгосховищі	Назва книгосховища		
	ІР НБУВ	ЛННБ	НМЛ
1	2	3	4
Усього примірників	63	96	137
з них:			
уривків	2	7	
без оправ	7	16	12
рукописи, вкладені у палітурки від інших книг	2	3	
в оправах, що датуються:			
XVI ст. (з них первинних)	3(1)	5(3)	14(14)
XVII ст.	6	8	10
рубежем XVII/XVIII ст.		15	
XVIII ст.	28	27	28
XIX ст.	14	11	11

1	2	3	4
XX ст.		1	31
непервинні оправи, які потребують додаткової атрибуції			30
% від загальної кількості рукописних книг XVI ст. у збірці	24 %	32 %	56,6 %

У збірці ІР НБУВ Євангелія становлять 24 %, у збірці ЛННБ – 32 % від загальної кількості рукописних книг цього періоду в складі зібрання. В НМЛ рукописні Євангелія XII–XVIII ст. виділені в окрему збірку, 56,6 % в якій становлять Євангелія XVI ст. Більшість з них збереглася в оправах, створених значно пізніше за самі рукописи. Відсоток первинних оправ, що збереглися на давніх книгах – як рукописних так і друкованих, досить незначний. Найбільший відсоток оправ, які датуються XVI ст., зберігся в НМЛ (10,2 %), дещо менше – в ЛННБ (5,2 %), найменше – в ІР НБУВ (1,5 %), що обумовлено особливостями формування кожної з вказаних збірок та історичними реаліями.

Незначна кількість первинних оправ на Євангеліях пояснюється тим, що Євангеліє було основною літургійною книгою, яка використовувалася при відправі і повинна була завжди мати ошатний вигляд. Активне повсякденне використання Євангелій призводило до того, що оправи досить швидко втрачали свій привабливий вигляд і їх потрібно було оновлювати або навіть заново переоправляти. Не останню роль у цьому процесі відіграло природне старіння матеріалів, з яких складається будь-яка книга, та механічні пошкодження, яких не уникнути в процесі її повсякденного використання. Особливо швидко робилися непридатними матеріали, якими поволочувалися кришки оправ. Тому за зовнішнім виглядом Євангелій постійно приглядали і, за необхідності, заново переоправляли, щоб надати їм ошатного вигляду і мати змогу подальшого користування. І наскільки активніше книга перебувала в повсякденному вжитку, тим скоріше вона набувала незадовільного стану і потребувала поновлення.

За нашими спостереженнями, шкіряне покриття оправ при активному повсякденному використанні без поновлення витримує десь близько 50–100 років, а тканинне – значно менше⁵.

З одного боку, шанобливе ставлення до Євангелія сприяло його збереженню як пам'ятки сакрального мистецтва; з іншого, його

ошатні оправы, оздоблені окладами з дорогоцінних металів та каміння, ставали привабливою принадою для загарбників та злодіїв за часів лихоліття. Відповідно, все це не сприяло збереженості як власне Євангелій, так і їхніх оправ.

Наявність значної кількості оправ, датованих XVIII ст., на рукописних Євангеліях XVI ст. пояснюється не тільки необхідністю переоправлення кодексів через їхній фізичний стан, а також церковними приписами, постановами соборів та ініціативою окремих церковних діячів. Поява оправ, датованих XIX – початком XX ст., скоріше обумовлена модою та прагненням колекціонерів надавати пам'яткам нового життя шляхом непрофесійної реставрації.

Аналіз оправ рукописних Євангелій XVI ст. із зазначених збірок показав, що для оправ досліджуваного періоду характерними є три типи оправ: окладні, малярські та суцільношкіряні⁶.

I. Окладна права – це права, оздоблена декоративним металевим покриттям, т.зв. окладом, виконаним із золота, срібла, визолоченої або посрібленої міді. Цей вид оправ в українських джерелах відомий також під назвою «золотарська права», або «шати». Вони належать до найбільш розкішно оздоблених оправ.

В Україні окладні оправы відомі ще з часів Київської Русі⁷. Окладом оздоблювалася найчастіше лише верхня кришка оправы, а на нижній кріпилися підставки у вигляді напівсфери (пуклі) або фігурних ніжок. Але відомі оправы, в яких окладом покривалася вся поверхня оправы (обидві кришки та корінець), утворюючи на ній наче суцільне металеве покриття. Такі оправы широко відомі в західноєвропейській книжній традиції, де їх називають металевими оправами⁸.

Окладами прикрашалися переважно оправы на престольних Євангелій та Апостолів, що вживалися під час богослужіння або релігійних церемоній та були невід'ємною частиною декоративного вбрання церковного престолу, та т.зв. «підносні оправы», в які оправлялися книги, що підносилися як вклад у будь-яку церкву, чи призначалися на дарунок коронованим та шляхетним особам⁹. Окладні оправы ніколи не були масовими, їх робили тільки на індивідуальне замовлення. Цінність окладу залежала від статків замовника і, зазвичай, вони були визначними зразками інтролігаторського та ювелірного мистецтва.

За конструкцією книжні оклади могли бути суцільними або набірними. Перші становили суцільну орнаментовану металеву

пластину, на яку кріпилися окремі елементи оздоблення, а другі складалися з окремих вільно варійованих деталей, поєднаних між собою. За спостереженням Д. Щербаківського, такі набірні оклади «складалась не менш ніж з десяти окремих частин: середника і чотирьох наріжників чільної сторони, середника і чотирьох «пуклів» або «жуків» спідньої дошки, крім того, двох застібок, коріння, кайми, іноді орнаментальних зірок і головок янголів і т.ін. Усі ці окремі частини золотарь набивав на обтягнені оксамитом дерев'яні дошки зробленої інтролігатором оправи»¹⁰. З часом, у процесі використання, окремі частини такого набірної окладу відпадали і навіть губились. При поновленні таких оправ золотарі замінювали загублені частини окладу новими, які найчастіше не відповідали ні часу, ні стилю оздоблення втрачених деталей. Замінювали й матеріали, що правили за підкладку для окладу. Внаслідок таких поновлень і переробок цілісна пам'ятка ювелірного мистецтва певної доби перетворювалася на конгломерат частин, різних за стилем та часом створення. Тому не дивно, що до сьогодення майже не дійшли українські окладні оправы XVI ст., про які можна з упевненістю сказати, що вони є сучасними рукописові. Д. Щербаківський згадує тільки три окладних оправы XVI ст.¹¹ Усі вони датовані на підставі вкладних записів донаторів, на замовлення яких виготовлялися оклади для Євангелій. Переважна більшість збережених окладних оправ на 100 або 200 років молодші за самі рукописні книги. Це і не дивно, адже окладні оправы на престольних Євангелій, виконані з дорогоцінних металів, ставали військовими трофеями у будь-якій війні. А війнами тогочасна історія України, на жаль, була багатою.

При виготовленні окладів застосовували різні ювелірні техніки оздоблення: лиття, карбування, гравірування, басму, тиснення, визолочення, скань, чернь, емаль тощо. За підкладку або тло для окладу використовували переважно дорогоцінні тканини: оксамит, брокат (парча), атлас, шовк, зрідка тонку високоякісну шкіру, що були власне покриттям оправы, на яку ставився оклад. Згадані тканини мають дуже ошатний вигляд, але значно поступаються шкірі своєю міцністю: тканина швидко зношується, брудниться та рветься. Тому не дивно, що найчастіше до нашого часу доходять незначні фрагменти від первинного покриття на полотні або ряднині, що правили за підкладку для них.

Крім того, важкі кришки з литтям незручні при перевезенні, а при падінні книги кришки відриваються і часто розколюються. Все

це призводить до того, що розкішні оправи взагалі зберігаються дуже погано.

В окладних оправах оздоблювалися не тільки кришки. Обрізи також були частиною загального оздоблення окладної оправи. Зазвичай вони були золотими з гравірованим або тисненим рослинно-геометричним орнаментом. В якості золота досить часто вживалися інші матеріали, наприклад, ярь-медянка. Це дешеве «золоте» покриття трималося недовго, і сьогодні такі обрізи легко упізнати за характерними окислами жовто-зеленого кольору. Гладкі золоті та фарбовані обрізи зустрічаються на Євангеліях, що заново обрізалися при повторному переоправленні.

У випадках, коли оклад зберігся задовільно, а аркуші Євангелія обтріпалися по краях, при переоправленні книги аркуші наново обрізалися, обрізи знову оздоблювалися, а на книгу знову ставили ті самі кришки та оклад. У цьому випадку канти кришок значно збільшувалися, іноді вони могли досягати 30 мм, зазвичай канти на окладних оправах не перевищують 15–20 мм.

Мотиви й сюжети для оформлення окладних оправ запозичувалися безпосередньо із змісту самої книги. В оздобленні верхньої (чільної) дошки Євангелій часто використовували такі сюжети: «Воскресіння» в православній редакції («зішестя до пекла»), «Воскресіння» в католицькій редакції («Христос стоїть на кришці гроба»), «Розп'яття» з різною кількістю Предстоячих, «Деїсис» (Христос на престолі в образі «Пантократора» або «Архієрея» в оточенні Богородиці та Іоанна Хрестителя і/або ангелів). На спідній кришці трапляються зображення різних святих-патронів, замовника оправи або церкви, у дарунок якій призначалася книга. Додаткові сюжети спеціально обумовлювалися замовником, а якість їхнього виконання залежала від майстерності ювеліра.

II. Малярські оправи. Крім окладних та суцільношкіряних оправ, на кириличних рукописних Євангеліях XVI ст. виявлений ще один тип оправи, що раніше не був відомий науковому загалові. Це т. зв. малярські оправи¹². Вони виявлені переважно на рукописних книгах, хоча відомо кілька випадків, коли цей вид оправи застосовували для оздоблення друкованих Євангелій¹³. Вперше оправи цього виду були виявлені в Україні у кінці минулого століття у збірці рукописних книг НМЛ. Перша публікація про них датується 1996 р.¹⁴ Назва оправ умовна: власне так було запропоновано називати оправи, кришки яких оздоблені малярськими

зображеннями, виконаними в техніці іконопису та живопису. Як за технікою виконання, так і за тематикою цей вид оправи об'єднує два види мистецтва – іконопис та інтролігаторство. Оправи цього типу були поширеними в Україні, Новгороді та Пскові в XVI–XVIII ст. Сьогодні вже відомо близько сорока подібних оправ. Виникнення цього типу оправ, можливо, пов'язано з пошуком альтернативи окладним оправам на престольних Євангелій або давній візантійсько-коптській традиції, що ймовірніше.

За технікою виконання малярських зображень на оправках їх можна умовно розділити на кілька груп:

Перша група. Найбільш близька за технікою виконання до традиційних оправ. Дошки і корінець оправи поволочені шкірою, лише окремі оздоблення на кришках виконані темперними (олійними) фарбами.

Друга група. Малярське зображення займає всю поверхню кришки (кришок). Техніка виконання оздоблення близька до темперного малярства, а сюжетна – до іконопису. Ця група є найчисельнішою серед малярських оправ і складає майже третину від загальної кількості виявлених на сьогодні оправ.

Третя група. Оправи поволочені полотном, а зображення на кришках виконані в графічній манері пером або в техніці вибійки.

Для оздоблення малярських оправ застосовували різноманітні за тематикою зображення, але сюжетні були превалюючими. Найчастіше зустрічаються такі сюжети: «Розп'яття з Предстоячими», «Деїсис», «Тайна вечеря», «Херувим», «Святі», «Спас Нерукотворний» (?), зрідка орнаментально-декоративні – монограми Марії та Христа, Напрестольний хрест, рослинні мотиви.

Дослідження малярських оправ лише почалося і потребує ретельної роботи.

III. Шкіряні оправки – останній і найпоширеніший вид оправ на Євангеліях, що дійшли до сьогодення. Вони є найбільш ошатними серед інших **шкіряних оправ** кирилических рукописних книг та стародруків XVI–XVIII ст. Причина їхнього поширення обумовлена кількома факторами. По-перше, шкіряне покриття значно міцніше за оксамитове¹⁵. По-друге, шкіряна оправка з ошатним золотим тисненням за своїм зовнішнім виглядом не поступається окладним оправкам, а виробництво їх є значно дешевшим. Саме поява в середині XVI ст. на східнослов'янських землях нової техніки оздоблення шкіри – тиснення золотом – сприяла тому, що шкіряна

оправа з ошатним золотим тисненням з плином часу посіла рівноправне місце поряд з окладною оправою. Поширенню техніки золотого тиснення сприяла також поява нових інтролігаторських інструментів для тиснення – накаток (для тиснення рамок та бордюрів) та пластин-кліше (для відтискування значних за розміром декоративних елементів у центрі та в кутах декоративного обрамлення кришок), що значно прискорювали власне процес нанесення тиснення на кришки оправи.

XVI століття стало не тільки новим етапом в характері оздоблення оправ, але й переломним моментом в історії розвитку інтролігаторства на східнослов'янських землях взагалі. Це час поширення нових технічних прийомів оправлення, що стають звичним явищем у кінці XVI ст. і в подальшому превалюють над іншими прийомами.

Від найдавніших часів основною поверхнею, що підлягала оздобленню, були зовнішні площини кришок оправи, поволочені шкірою. За характером композиційного розташування оздоблення на кришках його можна умовно розділити на обрамлення та внутрішнє поле.

Обрамлення йшло по периметру кожної кришки і могло складатися з однієї прямокутної рамки або кількох різних за розміром, поєднання яких утворювало на кришках досить складні за формою обрамлення. Рамки обрамлення зазвичай склалися з кількох смуг, що утворювалися поєднанням лінійних (дорожників) та декоративних (бордюрні басми, накатки) смуг.

Внутрішнє поле обрамлення могло оформлятися по-різному, в залежності від часу і місця створення:

– за допомогою дорожника поле графілося на різні геометричні фігури (ромби, трикутники, квадрати) або вертикальні смуги. Залежно від кількості ліній, застосованих для поділу та поєднання між собою, в полі обрамлення утворювалася одна геометрична фігура або сітка, в основі якої був ромб, трикутник або квадрат. Внутрішній простір утворених фігур заповнювався басмами наповнення в різних поєднаннях або зовсім не заповнювався;

– внутрішній простір заповнювався тільки басмами наповнення в різних поєднаннях без графлення дорожником;

– оздоблення зосереджувалося в кутах (косинці) та в центрі (середники); простір між ними або лишався вільним, або заповнювався додатковими середниками та басмами наповнення, їхні кількість та поєднання могли бути досить різноманітними;

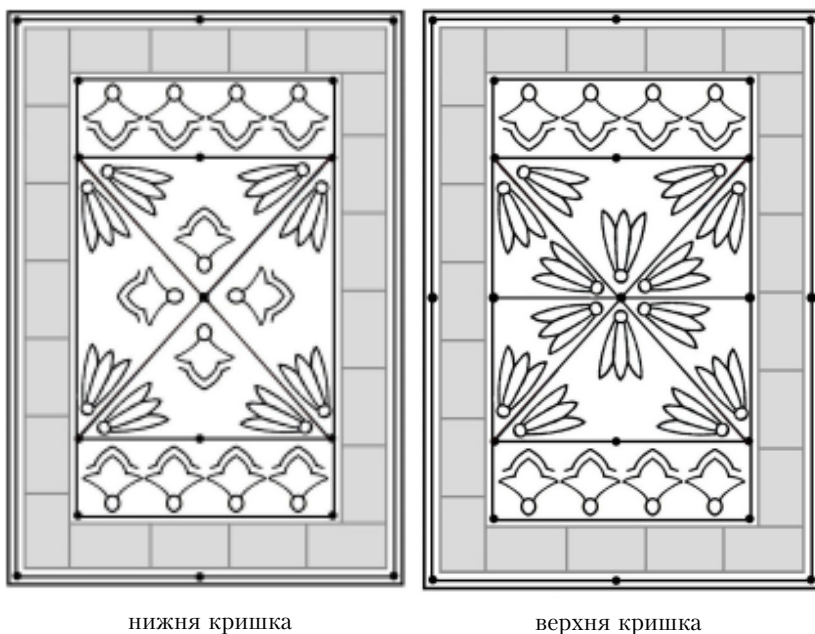

Рис. 1. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (1 група). НМЛ, Ркк 773.

– внутрішній простір лишався вільним від будь-якого оздоблення.

Композиційне оздоблення верхньої та нижньої кришок могло бути різним або однаковим. В останньому випадку схеми розміщення тиснення були однаковими, але відрізнялися за формою та сюжетами використаних інструментів. Досить часто при однаковій формі обрамлень їхній внутрішній простір оздоблювався по-різному.

Не винятком із зазначеного вище були і оправи Євангелій XVI ст. За характером оздоблення їх можна розділити на кілька груп, кожна з яких є характерною для оправ конкретної конструкції (візантійської або готичної)¹⁶ та охоплює певні часові рамки.

За характером декоративного оздоблення можна виділити кілька основних груп, характерних для оформлення оправ літургійних книг XVI ст.

Перша група, найбільш архаїчна (рис. 1). Площина кришки розграфлюється потрійним дорожником на внутрішнє поле, обрам-

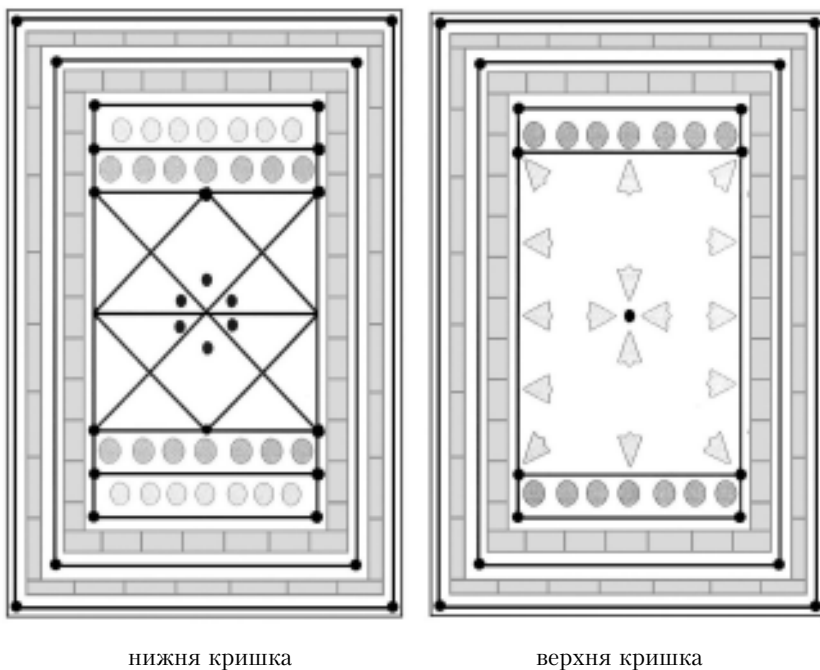

Рис. 2. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (2 група). НМЛ, Ркк 469.

лене одним або трьома рядами рамок, вписаних одна в одну. Смуги, що утворювали обрамлення рамки, виконувалися бордюрними басмами, що розмежовувалися та облямовувалися зазвичай потрійними лініями. Внутрішній простір обрамлення розграфлювався потрійним дорожником на ромби та трикутники, які заповнювалися басмами наповнення в різних поєднаннях. Іноді внутрішнє поле додатково ділилося на кілька полів: центральне (широке) та допоміжні (вузькі смуги зверху та знизу від нього), паралельні до коротких обрізів. Кількість допоміжних полів могла коливатися від двох до шести. Вони або лишалися пустими, або заповнювалися басмами. Композиційне вирішення обох площин на верхній та нижній кришках подібне, але не тотожне.

Ця композиційна схема оздоблення шкіряних оправ відома від XI ст. і є характерною для візантійських оправ з різних регіональних зон, зокрема з Константинополя та грецьких скрипторіїв XI–

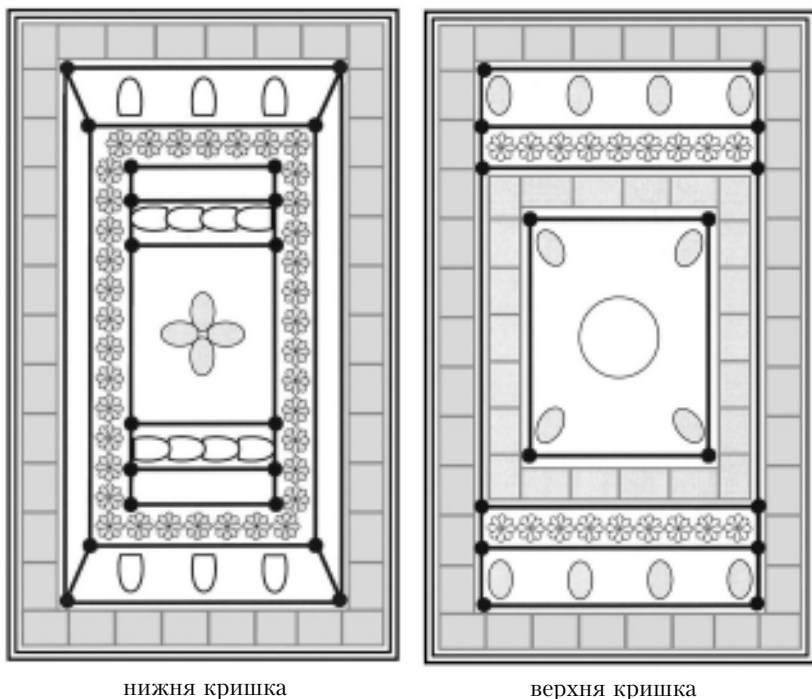
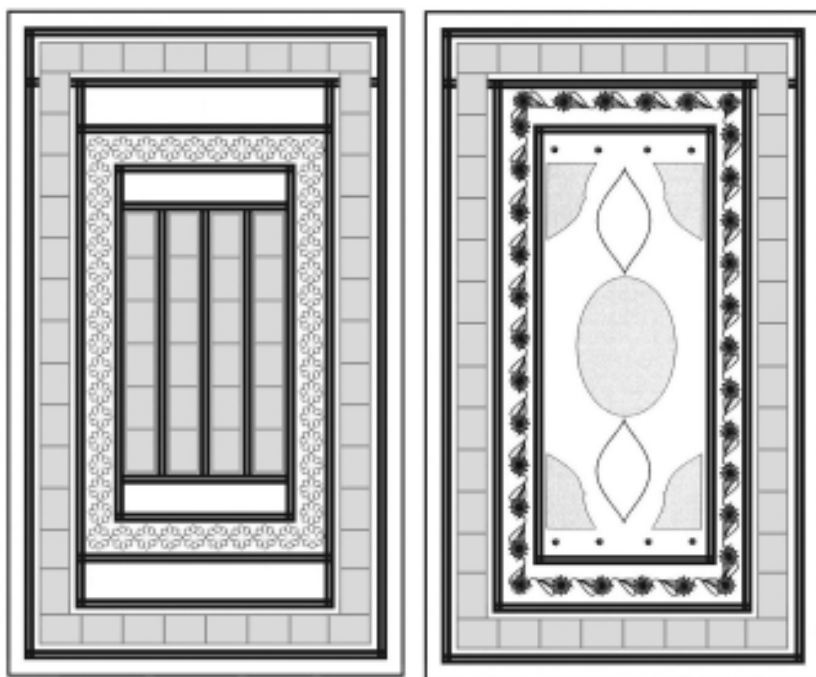

Рис. 3. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (3 група). ЛННБ, МВ 778.

XIV ст.¹⁷ У подальшому вона була запозичена східними слов'янами разом з візантійською технікою оправлення і стає традиційною для східнослов'янських оправ до середини XVI ст. включно. Композиційні схеми оздоблення східнослов'янських оправ XVI ст. російського¹⁸ та українського¹⁹ походження мають багато спільного, хоча й різняться в деталях, які дозволяють віднести їх територіально до різних регіонів. Архаїчний декоративний прийом, що полягає в акцентуванні дрібними басмами в формі кола місця перетину ліній дорожника, є типовим для сучавських, грецьких та південнослов'янських оправ і рідко зустрічається на українських оправах.

Друга група (рис. 2). Композиція оздоблення складається також з двох–трьох рамок, вписаних одна в одну, і центрального поля. На відміну від першої, композиційне вирішення верхньої кришки значно відрізняється від нижньої. Якщо композиція на спідній

нижня кришка

верхня кришка

Рис. 4. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (4 група). НМЛ, Ркк 342.

дошці має аналогічне планування як і в першій групі, то центральне дзеркало на верхній кришці вже не розчленовується лініями дорожника, а заповнюється симетрично до розташованих басм. Подібна схема композиції тиснення зустрічається і на оправах російського походження²⁰.

Третя група (рис. 3). В оздобленні оправ цієї групи починає проявлятися нова тенденція декоративного оздоблення внутрішнього простору обрамлення кришок, яка розвинулася під впливом ренесансного декору оправ пізньоготичної конструкції, запозиченої, в свою чергу, на Близькому Сході. При заповненні внутрішнього поля обрамлення тиснення зосереджується переважно в кутах та центрі. Подібна композиційна схема стає традиційною для оправ готичної конструкції, що поширюється на слов'янських землях з

розвитком книгодрукування. В якості середника в центрі поля вміщують окрему орнаментальну басму значного розміру або композицію, набрану з окремих рослинно-орнаментальних басм. Кутові оздоблення формуються з дрібних квітчастих та геометричних басми або косинців.

На оправах цієї групи (середина – друга половина XVI ст.), крім набірних косинців та середників, для оздоблення починають вживатися плати-кліше – суцільні косинці та середники з орнаментальними, часто арабесковими мотивами та сюжетними зображеннями (на косинцях – євангелісти, а на середниках – «Розп'яття» або «Деїсис»). Для бордюрних рамок поряд з бордюрними басмами починають застосовуватися накатки.

Четверта група (рис.4). Верхня та нижня кришки сильно відрізняються за стилем оформлення. Композицію на нижній дошці витісняє цілковито європейська схема декоративного оздоблення, що складається з кількох бордюрних рамок та центрального поля, розграфленого на кілька вертикальних смуг. Центральне поле і бордюрні рамки розмежовуються горизонтальними смугами. При заповненні внутрішнього поля на верхній дошці для оздоблення кутів та середини кришки застосовують нові інструменти – косинці та середники, крім басм. Бордюрні рамки на обох кришках і вертикальні смуги центрального поля нижньої дошки заповнюють окремими басмами або накатками з готичною рослинною чи ренесансною архітектурно-сюжетною орнаментикою, серед якої особливої популярності набуває мотив «султанчик» Оправи цієї групи датуються кінцем XVI–XVII ст., коли до обігу широко впроваджуються нові інструменти для декоративного оздоблення (плати, накатки, філети), які вільно можна було придбати на ярмарках Кракова, Гданська, Львова²¹. Аналогічна тенденція простежується і на оправах російського походження того ж періоду²², де накатки остаточно витіснили з обігу бордюрні басми після 1550 р.²³ В Україні накатки починають застосовуватися з другої чверті XVI ст., але на оправах візантійської конструкції вони з'являються не раніше останньої третини XVI ст.

Ранні зразки басм, що застосовувалися для оздоблення давніх українських оправ, без сумніву скопійовані з візантійських прототипів (XV – перша половина XVI ст.); у пізніший період вже відчувається вплив готичного і проторенесансного стилів (друга половина XVI–XVII ст.). Серед орнаментальних зображень на басмах

раннього періоду зустрічаються рослинні мотиви, типові для візантійської орнаментики: крини, трипелюсткові дзвіночки, восьмипелюсткові квітки. З початку XVI ст. до басм з типовими візантійськими мотивами починають додаватися штампи, які вже запозичуються з орнаментики західноєвропейських готичних оправ, зокрема, такі, як: геральдичне зображення французької лілії, численні букети, стилізований листок, розетки, пальмети, а головне, – зображення жолудів та дубового листа. Крім рослинних мотивів, також присутні басми з зооморфними зображеннями, наприклад, стилізований метелик – відомий мотив в оздобленні південнослов'янських та сучавських оправ. Це стосується і плетінкових мотивів, запозичених на Близькому Сході після падіння Візантійської імперії.

Крім того, в оздобленні оправ кінця XVI–XVII ст. впроваджуються готичні штампи із зображеннями святих та ангелів, ренесансні середники-кліше з сюжетними зображеннями, косинці з арабесковими мотивами, філети, бордюрні штампи німецького походження з широко розповсюдженим мотивом «стовбур з листям і розеткою» (нім. *Laubstab*)²⁴, ренесансні накатки з бігунцевим рослинним орнаментом та архітектурними мотивами і медальйонами. Даниною тогочасній моді стало впровадження в оздоблення перемиських оправ штампів та кліше, які відігравали роль суперекслібрисів²⁵. Як правило, вони містили зображення гербів (наприклад, польський герб *Тера Podkowa*) та символів (наприклад, парохіяльна печатка церкви св. Духа з села Нижнього Висоцького, НМЛ: Ркк-141), які вказували на замовника або власника такої оправи.

Аналіз схем декоративного оздоблення шкіряних оправ XVI ст. показав, що до середини XVI ст., тобто до часу появи техніки золотого тиснення, шкіряні оправи Євангелій мало чим вирізнялися з-поміж шкіряних оправ інших літургійних книг. Сліпе тиснення в цей час, як і в попередні віки, лишалося основним видом оздоблення шкіряних оправ. Для його виконання застосовували бордюрні басми, басми наповнення та дорожники різної товщини. З появою в середині XVI ст. золотого тиснення його застосовували у поєднанні зі сліпим, а бордюрні басми – у поєднанні з накатками. Сюжетні та квітчасто-рослинні накатки використовуються одночасно з бордюрними басмами та дорожниками різної ширини при утворенні рамок, але вже наприкінці XVI ст. бордюрні басми виходять з масового застосування²⁶. Спочатку золотом відтискували окремі

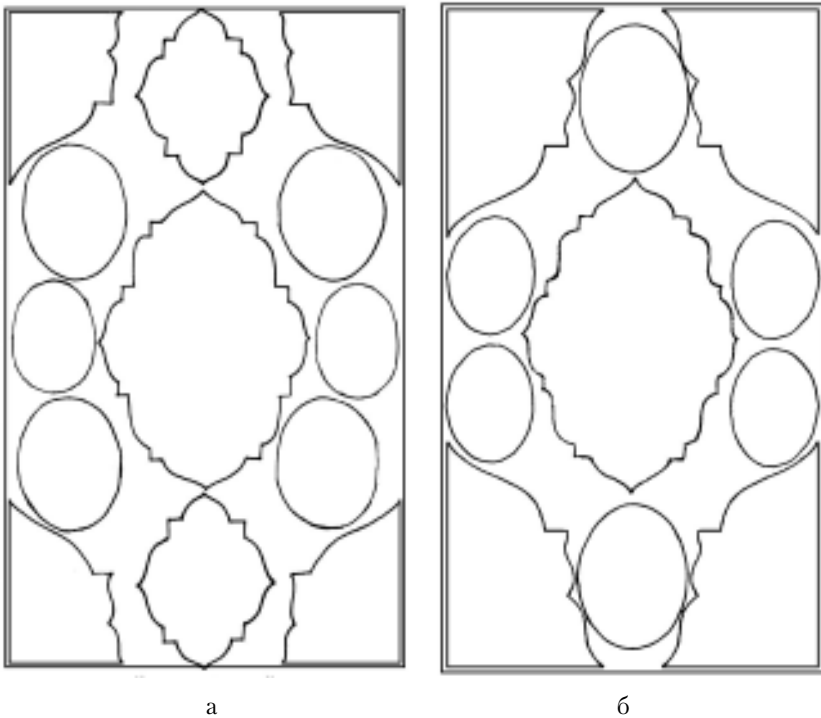
оздоблювальні елементи всередині бордюрних рамок (найчастіше середники та косинці), а з кінця XVI ст. золотом починають відтискувати і власне рамки, які виконуються не бордюрними басмами, а накатками.

Для оздоблення підносних оправ та оправ літургійних книг вже з останньої чверті XVI ст. починають вживатися тільки тиснення золотом (без застосування сліпого тиснення) або поєднання тиснення золотом та сріблом (золотом декорувалася верхня кришка, а сріблом – нижня).

Сріблом відтискували або всі елементи декору нижньої кришки, або тільки окремі його частини (середники та косинці). Подібна практика оздоблення оправ золотом та сріблом є характерною ознакою переважно для оправ, виконаних в інтролігаторській майстерні Києво-Печерської лаври. У кінці XVII – у XVIII ст. її починають вживати і в інших інтролігаторських майстернях східної та центральної України, але переважно при оздобленні оправ Євангелій.

П'ята група (рис. 5–7). На Євангеліях з другої половини XVI ст. поступово отримує поширення нова композиційна схема оздоблення, що є ускладненим варіантом орнаментальної композиції, яка з'явилася на оправах четвертої групи. Ця схема оздоблення стає характерною для оправ готичної конструкції, що поширюються на східнослов'янських землях з середини XVI ст., і стає превалуючою в кінці століття, потіснивши оправи візантійської конструкції.

Найпоширенішою схемою оздоблення оправ Євангелій з кінця XVI ст. стає проста або складна рамка-обрамлення, що йде по периметру кожної кришки. Чим ошатнішою була оправа, тим більше накаток різного рисунка вживалося для утворення рамок-обрамлень. Внутрішній простір обрамлення щільно заповнюється тисненням. Основою композиції тиснення лишаються сюжетні косинці з євангелістами в кутах обрамлення та сюжетний середник у центрі кришки, що був смисловим центром композиції, навколо якого групуються всі інші елементи оздоблення. Навколо центрального середника розміщували ще додаткові сюжетні або орнаментальні кліше (овальні, кибалкові, квадратні, прямокутні та ромбовидні), розмір яких був меншим за центральний середник (рис. 5–7). Ми пропонуємо назвати їх додатковими середниками, оскільки один і той самий середник на оправах з різним типом заповнення внутрішнього простору обрамлення міг виступати як центральний середник або як додатковий²⁷. Для заповнення фону між косинцями і середниками

застосовували різноманітні квітчасті басми. Саме різноманітні квітчасті орнаменти є найбільш характерними для оздоблення українських тиснених оправ. Від кінця XVI ст. дійшли до нас шкіряні оправи Євангелій з ошатним золотим тисненням, яке наче суцільним килимом покриває всю поверхню кришок та корінця, що є наслідуванням або імітацією розкішних окладних оправ на престольних Євангелій. Подібний тип оздоблення оправ Євангелій стає характерним для XVII ст.

Починаючи від кінця XVI ст. особливо яскраво починають проявлятися відмінності в зовнішньому оформленні оправ, створених у Росії та Україні²⁸.

Середники, що застосовувалися для оздоблення Євангелій, мали різну форму – кибалкову, овальну, ромбовидну, прямокутну. Найчастіше в якості центрального середника на Євангеліях застосовували кибалкові²⁹ та овальні середники.

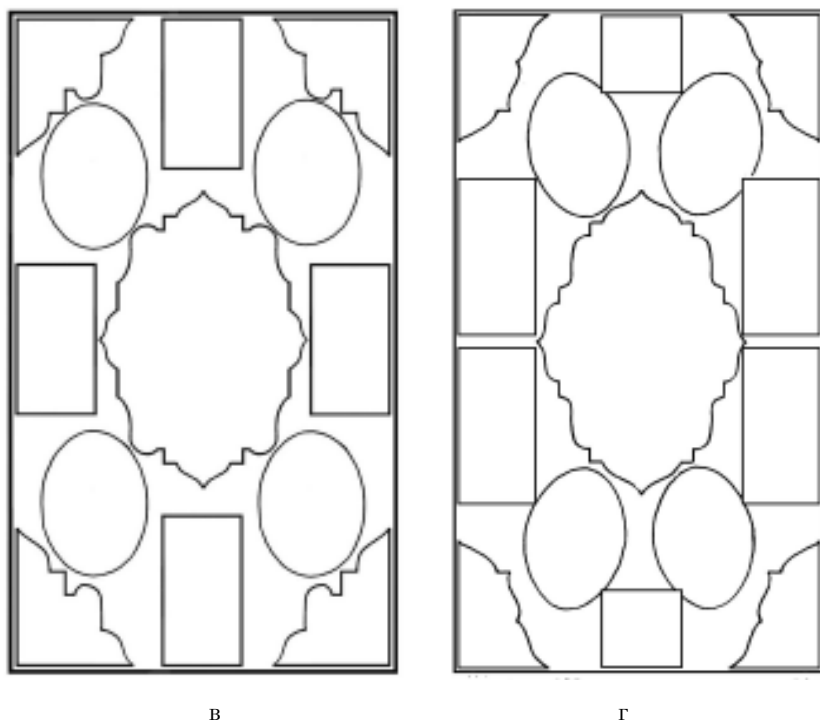

Рис. 5. Зразки схем заповнення внутрішнього простору обрамлень верхніх кришок оправ (5 група): а – НМЛ, Ркк 449; б – НМЛ, Ркк 198; в – НМЛ, Ркк 111; г – НМЛ, Ркк 688.

Кибалкові середники були традиційними для київських оправ, а на західноукраїнських оправах вони стають звичним явищем тільки з другої половини XVII ст. Сюжетні овальні середники характерні для львівських та західноукраїнських оправ. Досить часто на них зустрічаються католицькі сюжети. З одного боку, це пояснюється тим, що львівські інтролігатори стажувалися в Кракові, а з іншого, тим, що готові штампи і кліше можна було придбати на ринках Кракова і Гданська³⁰.

Більш різноманітними за формою були додаткові середники, але їхнє застосування на київських та львівських оправах мало свої відмінності. На київських оправах XVI–XVII ст. як додаткові вживалися тільки кибалкові, овальні та ромбовидні середники³¹

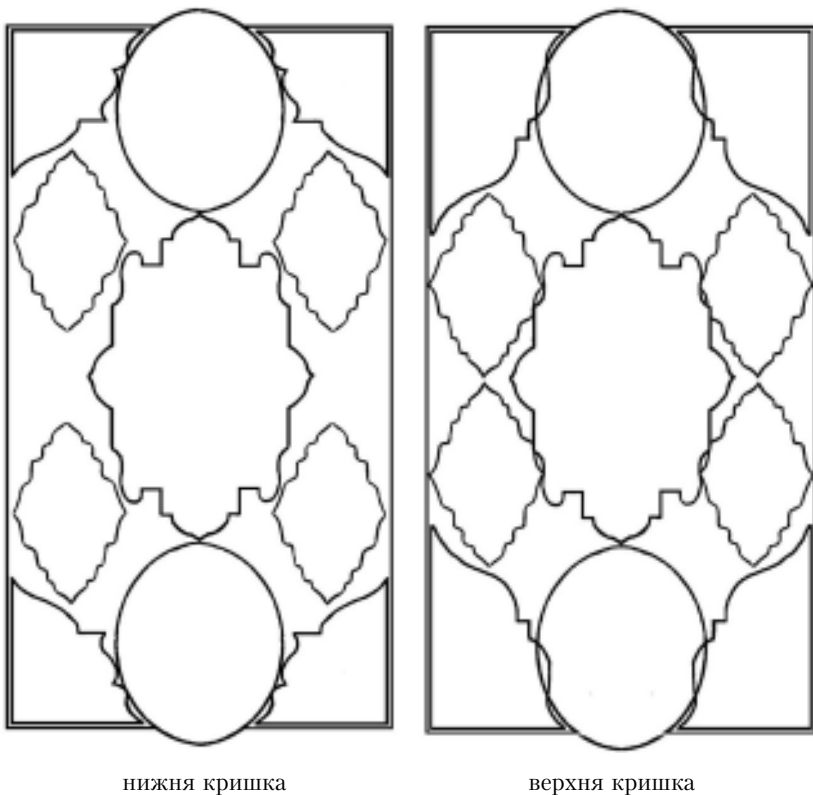
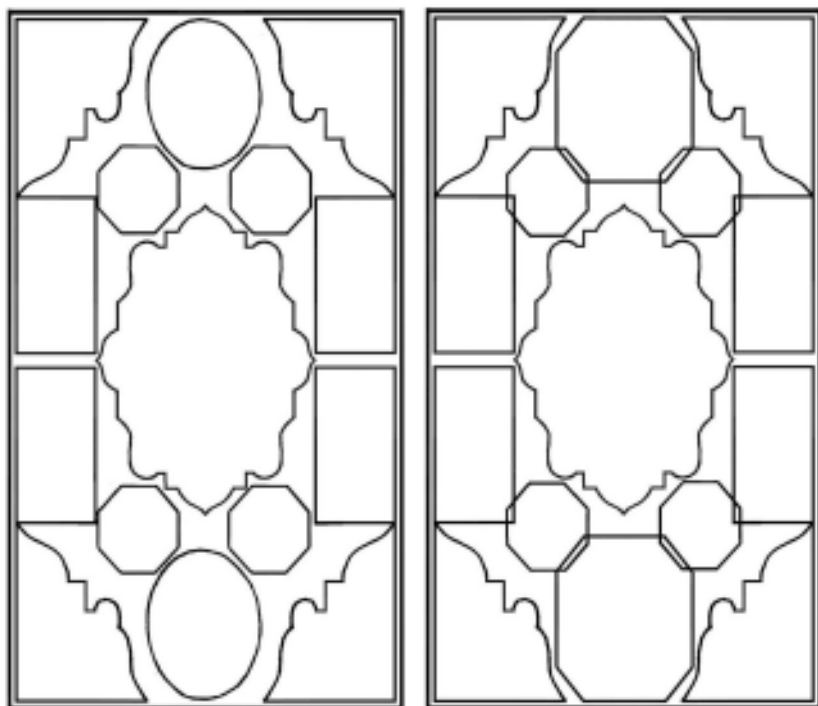

Рис. 6. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (5 група, київська традиція). ІР НБУВ, ф. 301, № 45 л.

(рис. 6), на львівських – навпаки прямокутні³², овальні, восьмикутні та квадратні (рис. 5 в, г, 7). Як додаткові кибалкові середники ніколи не застосовувалися на львівських оправах, тоді як на київських оправах вони були звичним явищем: на одній оправі можливим було застосування кількох варіантів кибалкових середників. Вони могли мати не лише різні сюжети, а й різну конфігурацію та розмір. На відміну від інших видів середників, квадратні та прямокутні додаткові середники на львівських оправах ніколи не вживалися самостійно, а тільки у поєднанні з іншими видами середників. Найбільш ранні київські оправи цієї групи датуються кінцем XVI – початком XVII ст., а львівські – серединою – кінцем XVII ст.

нижня кришка

верхня кришка

Рис. 7. Схема декоративного оздоблення шкіряних оправ (4 група, львівська традиція). НМЛ, Ркк 181.

На непервинних описах Євангелій, створених у XVII ст. у Львові та Києві, з'являються сюжетні плати з однаковими сюжетами, що обумовлено міграцією граверів, які їх виконували (Ілля, Никодим Зубрицький тощо).

Основними сюжетами, що використовувалися при оздобленні Євангелій були: «Розп'яття з Предстоячими», «Успіння Богородиці», «Деїсис», «Одигітрія», «Коронування Богородиці», «Воскресіння», «Покров Богородиці», «Богородиця Печерська» у різних варіантах та редакціях (православній та католицькій) тощо. Орнаментальні середники різних форм затосовувалися на описах Євангелій тільки в якості додаткових середників.

Зазвичай для оздоблення середників верхньої та нижньої кришок використовували двобічні кліше з парними сюжетами, наприклад, «Розп'яття з Предстоячими» і «Успіння Богородиці»; «Деїсис» і «Одигітрія».

Двобічними були і кутики із зображеннями євангелістів – Матфея, Марка, Іоанна, Луки – по одному в кожному куті рамки. Найчастіше вони мають ступінчасту форму. Розмір та форма косинців на обох кришках може бути як однаковими, так і дещо відрізнятися. Якщо косинці різняться, то на верхній кришці розміри косинців завжди будуть більшими за косинці на нижній кришці.

Зустрічаються й двобічні додаткові середники і дрібніші кліше різноманітної форми.

Як додаткове оздоблення на шкіряних оправах Євангелій XVI ст. могла застосовуватися металева фурнітура: наріжники та середник. Вони виконувалися в техніці басми, лиття, гравірування. Які сюжети на них домінували, сказати зараз важко, адже в переважній більшості металева фурнітура на оправах Євангелій повністю втрачена, від неї лишилися переважно відбитки на покритті та отвори в місцях кріплення їх до кришок. До сьогодення дійшли тільки окремі фрагменти фурнітури на кришках оправ, зазвичай це наріжники. На оправах XVII–XVIII ст. металева фурнітура практично вже не застосовується.

Аналіз конструкції оправи, сюжетів декоративного оздоблення, техніки виконання тиснення є важливим при атрибуції писемних пам'яток. Роботи в цьому напрямі тільки розпочато, але отримані результати дають можливість об'єднати досліджені оправи в групи, конструктивні елементи та декоративне оздоблення яких виявляють між собою певну схожість. Порівняльний аналіз сюжетів оздоблення на первинних та вторинних оправах може стати в нагоді при вивченні історії побутування як окремих рукописів, так і комплексних книжкових зібрань. З одного боку, прив'язування кожної конкретної оправи до комплексу аналогів подає аргументи для її локалізації та хронологізації; з іншого – уможливорює встановлення зв'язку з конкретною майстернею або навіть інтролігатором і положенням, яке вона займає в історичному контексті. Подальше детальне вивчення сюжетів штампів і кліше та створення відповідних альбомів, з одного боку, розширить наші відомості про історію становлення і розвитку окремих інтролігаторських шкіл та майстерень, а з іншого – відкриє нову сторінку в історії української

книжкової гравюри з огляду на те, що їхніми виконавцями були знані в Україні гравери, які займалися оздобленням стародруків XVI–XVIII ст.

¹ *Модзалевський В.Л.* Депо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – К. 1675–1676; *Широцький К.В.* Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Ч. 12/13. – К. 691–694; *Широцький К.В.* Наше стародавнє інтролігаторство // Там само. – 1919. – Ч. 17. – К. 1031–1036; Курінний П.[П]. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39. – Відб.; *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні. – К., 1924. – 15 с.: іл. – Відб.; *Щербаківський Д.* Оправа книжок у київських золотарів в XVII–XVIII ст. – К., 1926. – 52 с.: іл. – Відб.

² *Сіверська В.К.* Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. // Историчні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 280–285. Стаття присвячена оправам львівських актових книг. *Ружицький Е.Й.* Львівське палітурництво XV – першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 138–149.

³ Детальніше про сучасний стан вивчення оправ в Україні див.: *Гальченко Е.М.* Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы // Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : Науч.-практ. і теор. сб. / МААН. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 81–105.

⁴ За підрахунком Л.П. Жуковської списки Євангелій становлять 25 % від загальної кількості писемних пам'яток XI–XV ст., створених церковнослов'янською мовою *Жуковская Л.П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М., 1976. – С. 351. За часів Київської Русі були поширені списки Євангелій апракосного типу, з XIV ст. починають надавати перевагу Четвероевангеліям. Відповідно за інтролігаторською традицією апракоси найчастіше зустрічаються у первинних оправах візантійської конструкції, а Євангелія тетр – пізньоготичної та ренесансної.

⁵ Наприклад, коленкорове покриття без поновлення витримує 25 років при дуже обережному користуванні, при активному – менше п'яти, з полотна або ряднини – близько 50 років. Основне місце пошкодження тканинних оправ, що призводить до їхньої заміни, – це шарнір – лінія (рухоме з'єднання), навколо якої обертається кришка оправи (палітурки). Інформації про терміни зберігання дорогих тканин (оксамит, парча, атлас тощо), що правила за покриття для окладних оправ, не виявлено. За нашими спостереженнями, ці види тканин зберігаються значно гірше за коленкор. Переважна їхня більшість доходить до нашого часу в незначних фрагментах. Наприклад, з джерел відомо, що Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.) переоправлялося щонайменше тричі, востаннє у XVIII ст. У поле зору дослідників воно потрапило в другій чверті XIX ст. і вже тоді воно не мало ні

окладу, ні оксамитового покриття (від нього лишилися незначні фрагменти зеленого кольору на загинах ряднини, що правила за підкладку, на яку дублювався оксамит при поволочуванні кришок оправи).

⁶ Складені напівшкіряні та напівтканинні оправи зустрічаються на Євангеліях XVI–XVII ст., заново переоправлених у XIX ст. Вони є характерними для книг, що вже не використовувалися при відправі, а зберігалися як сакральні пам'ятки. Подібні оправи, як правило, зустрічаються на книгах, що зберігалися в “древлехранилищах” та церковно-археологічних музеях, які започаткувалися в Російській імперії у XIX ст. для зберігання давніх зразків церковного мистецтва.

⁷ Найбільш раннім книжним окладом вважається окладна оправа Мстиславова євангелія (Москва, ДІМ), створена в XII ст. у Константинополі, яка поновлювалася російськими майстрами в міру її зношуваності.

⁸ Д. Щербаківський називає такі оправи металюваними. Див. примітку 1.

⁹ У давні часи основними замовниками розкішно оздоблених книг були багаті жертводавці – князі, бояри. Вони замовляли переписування книг, які потім дарували монастирю, церкві або приватним особам. Так, наприклад, Остромирове євангеліє (1056–1057), перша точно датована слов'янська книга, було написано дяконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Її розкішне оформлення та відмінна збереженість свідчать про те, що книга від самого початку не була призначеною для повсякденного використання.

¹⁰ *Щербаківський Д.* Золотарська оправа... – С. 4.

¹¹ Там само. – С. 5–7.

¹² *Зінченко С.* Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118; *Зінченко С.* Малярські оправи кирилических кодексів XV–XVIII ст. у збірці НМЛ ім. Андрея Шептицького // *Літопис Нац. музею у Львові ім. Андрея Шептицького.* – Л., 2006. – № 4. – С. 126–132.

¹³ *Зінченко С.* Унікальний вид інтролігаторства ... – С. 114.

¹⁴ *Зінченко С.* Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові // *Українська Хрестологія : Тези і резюме наук. конф. 24 жовт. 1996.* – Л., 1996. – С. 26–28.

¹⁵ Про шкіру як незамінний і міцний для використання матеріал свідчить навіть той факт, що окремі томи енциклопедії Брокгауза і Єфрона, видані у XIX ст., перебуваючи в постійному використанні, й досі зберегли свої напівшкіряні оправи.

¹⁶ Детальніше про конструктивні особливості оправ кирилических рукописів, що побутували на нашій території, див.: *Гальченко О.М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005. – С. 92–117.

¹⁷ Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставрационным материалам Государственного научно-исследовательского института реставрации) / И. П. Мокрецова, М. М. Наумова, В. Н. Киреева и др. – М., 2003. – 320 с.

¹⁸ Найбільш вивченими на сьогодні є оправи новгородського та московського походження. Див.: *Клепиков С.А.* Альбом орнаментальних украшень переплетов рукописних збірок // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 311–401.

¹⁹ Виявлені на сьогодні українські первинні оправи XVI ст. походять з Львівської та Перемишльської єпархій. Принцип композиційного вирішення обох кришок на львівсько-перемишльських оправах загалом близький, хоча й відрізняється в деталях. Детальніше про конструкцію цих оправ див.: *Зінченко С.В.* Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. // Рукописна і стародрукована книга : Зб. пр.: Міжнар. конф. (XIII Федоровський семінар) “Рукописна і стародрукована книга”. Львів, 23–25 квіт. 2004 р. – Л., 2006. – С. 113–141.

²⁰ *Клепикова С.А.* Альбом орнаментальних украшень переплетов ... – С. 323–327 (схеми III–VI); *Шварц Е.М.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД. – Л., 1981. – № 13. – Рис. 2.3.

²¹ *Różycki E.* Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku: Studia nad intraligaturstwow i handlem książka. – Katowice, 1991. – S. 69

²² *Клепиков С.А.* Альбом орнаментальних украшень переплетов... – С. 365, 367, 371, 373 (схеми IX, X, XII, XIII).

²³ *Клепиков С.А.* Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 65

²⁴ *Schunke I.* Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel – und Einbanddurchreibungen: nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben / Von Ilse Schunke; Fortgef. von Konrad von Rabenau. – Berlin, 1979. – Bd. 1: Einzelstempel.; 1996. – Bd. 2: Werkstätten. – (Beiträge zur Inkunabelkunde / Im Auftr. Der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz / Hrsg. von Hans Lülfing u. f., Folge 3, Th. 7, 10).

²⁵ У Львові виготовлення суперекслібрисів для оздоблення книг Магістрату документально зафіксоване під 1545 р. на Актівій книзі Лави міста за 1546–1552 рр. [*Зінченко С.* Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIII ст. // До джерел : Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К. ; Л., 2004. – Т. 1. – С. 828–846].

²⁶ У деяких провінційних монастирях України бордюрні басми продовжують застосовувати і в першій половині XVII ст. разом із старими схемами розміщення тиснення та візантійською технікою оправлення, але це скоріше виняток, аніж правило.

²⁷ Наприклад, кібалкові та овальні сюжетні кліше невеликого роз-

міру з зображеннями Розп'яття та Матері Божої, що зазвичай застосовувалися на оправках Євангелій в якості додаткових середників для заповнення внутрішнього простору, на книгах іншого змісту правили за основний (центральный) середник. Вживали їх переважно на книгах форматом у 4° та 8°.

²⁸ Відмінності існували також між оправками, створеними в центральних, східних та західних землях України. Особливо помітними ці відмінності стали після приєднання центральних та східних земель України до Росії в 1654 р. З цього часу починається досить активний взаємовплив української та російської культурних традицій в оформленні оправ.

²⁹ З другої половини XVI ст. кибалковий середник стає характерною ознакою українських шкіряних оправ, особливо для оправ, створених у східній та центральній Україні, де за приклад для наслідування в XVI–XVIII ст. правила продукція інтролігаторської майстерні Києво-Печерської лаври. Саме через її майстерню ця форма середника поширюється Україною та поза її межами, зокрема в Сербії та Румунії.

³⁰ *Дзендзелюк Л.С., Зінченко С.В* Навчання інтролігаторського ремесла у Львові в XV–XVIII ст. // Зап. НТШ. – Л., 2006. – Т. 252 : Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 465–473.

³¹ Ромбовидні середники були найбільш вживаними у XVII–XVIII ст.; прямокутні середники на оправках Євангелій, виготовлених у майстерні Києво-Печерської лаври, з'являються з XVIII ст.

³² Стають звичним явищем з XVII ст.

Summary

This article presents a brief survey of the types of decorations found on **the book-bindings** of sixteenth-century manuscript copies of the Gospels. The authors examined items from the collections of the three largest manuscript repositories of Ukraine: the Vernads'kyi National Library of Ukraine, the Stefanyk National Library of Ukraine in Lviv, and the Sheptyts'kyi National Museum in Lviv. The statistical analysis of the copies of the Gospels shows that very few original bindings have survived. The authors offer a detailed discussion of the causes of this phenomenon. The focus of the article is on the types and character of the decorations applied in the process of binding and subsequent re-binding of sixteenth-century manuscript copies of the Gospels.